

BASCH ÉVA

Utak a francia személytelenség természetének feltárásához

ALKALMAZOTT HUMÁNTUDOMÁNYI INTÉZET

francia, személytelenség, szerkezetek, kutatás, módszer

0. A személytelenség (*impersonnel, impersonnalité*) problémaköre a francia nyelvben mind a mai napig meglehetősen nehéz feladat elé állítja mind a francia, mind pedig az egyéb nemzetiségű nyelvészeket. A problémát nem elsősorban a használat gyakorisága – jóllehet a mai francia nyelv teljes használati körét átszövi a személytelen szerkezetek alkalmazása: az írott és beszélt nyelv minden megvalósulási formájában megjelenik –, hanem a személytelenség fajtáinak **sokfélesége**, valamint természetének szinte kiismerhetetlen **sokarcúsága** okozza.

1. Ennek az előadásnak az a feladata, hogy bemutassa, hogyan vezettek el bizonyos francia grammatikák és korai transzformációs tanulmányok a személytelenség (újabb) kutatási irányainak felismeréséhez, megfogalmazásához, illetve a vizsgált grammatikák és tanulmányok hiányosságai, következtetlenségei, valamint megközelítési és tárgyalási módjuk miként vetették fel az **előrelépés újabb lehetőségeit**.

1.1. A cikk első részében a hagyományos(nak tekintett) nyelvtanok, majd két, kifejezetten transzformációs elméleti háttérrel megírt tanulmány megközelítési módszerét mutatom be, kiemelve pozitív vonásaikat, ugyanakkor **hiányosságaikból, önellentmondásaikból** adódó fogyatékoságaik alapján arra igyekszem rávilágítani, milyen csapdákat lehet és kell elkerülni a további kutatások során.

1.2. A cikk második részében az eddigiek során felmerült, illetve a francia nyelvben használt személytelen szerkezetek okozta olyan, – újabb – problémákra hívom fel a figyelmet, amelyek kijelölik azokat a **vizsgálati utakat és módszereket**, amelyek közelebb visznek a francia személytelenség mibenlétének, **természetének** megismeréséhez.

2. Néhány módszertani megjegyzést teszek a vizsgálattal kapcsolatban.

2.1 A francia személytelenséggel kapcsolatos grammatikák, tanulmányok, dolgozatok elolvasása megerősítette bennem azt a feltevést, hogy ez a jelenség annyira összetett és sokrétű, hogy ebben a munkában nem vállalkozhattam egyébre, mint néhány alapvető kérdés, probléma öcszegyűjtésére, felvetésére. Sok esetben éppen az vitte előre a kérdések megfogalmazását, hogy egy grammatika vagy tanulmány **nem** tárgyal valamit, vagy **kimutathatóan következtetlenül, önellentmondásos módon** kezel egy-egy kérdést.

2.2. Az előadásban nem foglalkozom az egyre összetettebbé, kifinomultabbá váló, technikai jellegű műveletekkel, leírásokkal, mivel célom nem annyira a lehetséges eszközök bemutatása, mint inkább a személytelenség **természetének** megközelítése.

3. Első, igen vázlatos megközelítésben azt mondhatjuk, hogy e szerteágazó témakör alapvetően két részre osztható. Az első csoportba azok a személytelen **igék** tartoznak, amelyek különböző **természeti jelenségeket** fejeznek ki (*verbes „météorologiques”*). Ezek inventáriumszerűen felsorolhatók, és más nyelvekben is megtalálhatók (pl.: magyar: *esik, fagy*, angol: *it's raining, it's misty*). A másik – jóval nagyobb és minőségileg is összetettebb – csoportot az ún. személytelen **szerkezetek** (*constructions impersonnelles*) alkotják. Mindkét csoport közös jellemvonása, hogy a mondatban az igét a **hímnemű, egyes szám első személyű személyes névmás**: az *il* előzi meg, amelynek azonban nincs sem mondatbeli, sem mondaton kívüli **referense**, tehát szemantikailag **üres elem**. Ugyanakkor két alapvető különbség is felfedezhető a két csoport között:

a/ az első csoport által kifejezett (meteorológiai) jelenségek másként nem mondhatók, míg a második csoportot alkotó szerkezetek többségének elvileg megvan a „személyes” párja;

b/ az első csoport *il* személyes névmása a familiáris nyelvhasználatban helyettesíthető a *ça* névmással (*ça pleut*), míg ez a behelyettesítés a második csoport esetén soha nem fordulhat elő (**ça est venu trois personnes*).

4. Elgondolkodtató az a tény, hogy a személytelenség problematikájával csak az utóbbi negyven évben kezdtek alaposabban foglalkozni, noha bizonyos részleteit korábban is tárgyalták, de korántsem kimerítően, koherens módon, inkább csak érintőlegesen, a személytelenségnek mindig más-más aspektusát villantva fel, mint ha a grammatikáiról fel sem ismernék a jelenség fontosságát. A másik végtel abban mutatkozott meg, hogy bizonyos francia grammatikák (*Le bon usage* /1969/, *Syntaxe du français moderne* /1968/, *Grammaire Larousse du français contemporain* /1964/) egyidejűleg olyan sok szempontból közelítik meg a problémát, mintha a nyelvitanírók tisztában lennének ugyan a személytelenség összetettségével, de nem tudnák vele mit kezdeni, nem tudnák hová besorolni.

4.1. A franciák klasszikus, mind a mai napig használt, normatív grammatikája, a *Le bon usage* láthatóan nehézkesen kezeli a személytelenség témakörét, hiszen e probléma vizsgálatánál olyan ad hoc jelleggel változtatja a különböző szempontokat: hol **funkcionális** (alany), hol **logikai** (látszólagos és tényleges alany megkülönböztetése), hol **formai** (kiegészítő elem) szempontot hangsúlyozva, ami azt sugallja, hogy a hagyományos nyelvtan még nem tudja rendszerként kezelni a nyelvet, hiszen az általa adott leírások nem expliciték és korántsem kimerítő jellegűek. Mindez természetesen nem is várható el egy ilyen típusú nyelvtantól, hiszen ha ezeknek a modern elvárásoknak meg tudna felelni, akkor – mint azt RADICS Katalin is hangsúlyozza – már nem hagyományos nyelvtan lenne, hanem valami más. Azonban ez a sokszempontú megközelítés nem pusztán arra világít rá, hogy a *Le bon usage* nem tudja helyén kezelni a jelenséget, hanem arra is, hogy ez a probléma valóban rendkívül **összetett**, és legalább **két reprezentációs szintet**, valamint **sok megközelítési módot** kell érvényre juttatni ennek vizsgálatakor.

4.2. A következő két nyelvtan a *Grammaire Larousse du XXème siècle* (G du XXème) és a *Grammaire Larousse du français contemporain* (GFC) már haladóbb nézetet képvisel, mint a *Le bon usage*, mert mindkettő megkülönböztet személytelen **igéket** és személytelen **szerkezeteket**. Az előbbi grammatika jelentős felismerésről tesz tanúbizonyságot, amikor megfogalmazza, hogy „a személytelen formában szereplő igék általában azt jelzik, hogy maga a cselekvés fontosabb, mint a cselekvő”, azaz anticipálja a **téma-réma kutatásának** szükségességét.

A GFC viszont akkor jelez előrelépést – mutatva ezzel a transzformációs elmélet hatását –, amikor úgy véli, hogy minden személytelen szerkezet visszavezethető egy személyes szerkezetre. Ez a megállapítás ugyan nem fedi teljes mértékben a valóságot, de a maga idején ez mindenképpen előrelépést jelentő felismerés volt. Mi több, a szerzők arra is rámutatnak, hogy a személytelen transzformáció az igék **bizonyos osztályához** van kötve, amely megállapítás a következő táblázattal szemléltethető:

FORMÁK	SZEMÉLYES		SZEMÉLYTELEN		
IGÉK	aktív	passzív	aktív	passzív	pronominális
transzítív	+	+	–	+	+
intranszítív	+	–	+	–	–
pronominális	+	–	+	–	–

A táblázat azt mutatja, hogy a transzítív igék nem szerepelhetnek aktív személytelen mondatban, mint ahogyan intranszítív igék sem fordulhatnak elő személytelen passzív mondatban. Mindezt cáfolja a következő két, grammatikus mondat:

1. *Chaque dimanche, il mange une bonne centaine de personne dans ce restaurant.*

2. *Il a été parvenu à un accord dans les délais plus brefs que prévus.*

A G du XXème is felismeri a transzitivitás jelentőségét, megkülönböztetve direkt és indirekt transzítív igéket, ám úgy véli, hogy azoknak az igéknek, amelyeknek mind transzítív, mind pedig indirekt transzítív változatuk létezik, ugyanaz a jelentésük. Ezt az álláspontot igazolja a

3. *pardonner une offense*

4. *pardonner à ses ennemies*

példapár, amely esetén valóban nincs szemantikai változás, ugyanakkor épp ennek ellenkezőjére példa az alábbi kifejezés pár:

5. *assister quelqu' un*

6. *assister à quelque chose.*

Mindez felveti az **igék tranzitivitásának** alaposabb vizsgálatát.

A GFC annak a jelentőségére is felhívja a figyelmet, hogy: „a főnevet csaknem mindig **határozatlan** (vagy **részelő**) névelő vagy **számnév** vezeti be”. E meglátás helyességét igazolják ugyan a következő példák:

7. *il vient des étrangers*

8. *il manque dix francs*

9. *il passe quelques soldats,*

ám az alábbi mondat épp az ellenkezőjét bizonyítja:

10. *Il passera le train que tu as déjà pris la semaine dernière.*

Mindkét grammatika külön figyelmet szentel az *il* személyes névmásnak, amely – nézetük szerint – olyan üres elem, amely analógiás úton kerül a személytelen mondatba. (Itt jegyzem meg, hogy a régi francia nyelv meteorológiai kifejezéseiből hiányzott az *il*, a beszélők mindössze annyit mondtak: *pleut*). E megfigyeléssel felvetődik a **valóságos és látszólagos alany megkülönböztetésének** szükségessége, tekintettel arra, hogy ez a névmás (kivéve a 3./b pontban jelzett esetet) soha nem helyettesíthető egyéb névmásokkal: *il pleut*, DE: **elle pleut*, **on pleut*, *il faut un logement*, DE: **elle faut un logement*, valamint figyelembe véve azt a tényt, hogy az *il* megjelenése állítja szembe a személyes „alap” vagy „kiinduló” szerkezetet és a neki „**megfeleltet-hető**”? személytelen szerkezetet.

Az imént bemutatott grammatikák ugyan sokféle problémára hívják fel a figyelmet, ám korántsem merítik ki a személytelenséggel kapcsolatos kérdések tárházát.

4.3. David GAATONE és Robert MARTIN – kimondottan a francia személytelenséggel foglalkozó cikkeikben – egyértelműen osztják a GFC azon elképzelését, amely szerint minden személytelen mondat egy neki megfelelő személyes mondat deriváltjának tekinthető, azaz elképzelésük szerint minden személytelen mondatnak van egy személyes megfelelője: ezeket a mondatpárokat **egymásból levezethetőnek** vélik. GAATONE expliciten ki is mondja, hogy ez a deriváció egy transzformációs szabály segítségével történik. Ezt példázza az

11. *Un train arrive.*

12. *Il arrive un train.*

példapár, ugyanakkor épp ezt cáfolja az

13. *Un train fume.*

14. **Il fume un train.*

mondatpár. Ez utóbbi esetén GAATONE és MARTIN nem tudja kimutatni a mondatok **nem megfelelését**. Vagyis míg a hagyományos grammatika nem tudta adekvát módon kimutatni egyes mondatpárok **megfelelését**, addig a transzformációs grammatika – korábbi szakaszában – nem volt képes elfogadhatóan leírni az egyes mondatpárok közötti **nem megfelelést**. A 12. és 14. példa egyértelműen jelzi, hogy az igék **szemantikája** alapvetően meghatározza a személytelen mondatba való belépés lehetőségét. MARTIN is felfigyel ennek jelentőségére, ám mindez megoldhatatlan problémát jelent számára, hisz ő úgy véli: személytelen mondatban csak **létezés**, **nemlétezés** és **bekövetkezés** kifejező igék fordulhatnak elő. Ezt az alábbi példákkal igazolja:

15. *Il existe des ouvrages qui...*

16. *Il meurt un homme toutes les minutes...*

17. *Qu'il survienne quelque fait anormal...*

E példák alapján kifogástalannak tűnhetne a szerző érvelése, ha nem léteznének olyan mondatok, mint:

18. *Il passe un train tous les matins.*

A szerző indoklása szerint ez a mondat azért grammatikus, mert a vonat, ami megy, az létezik is. Ezzel szemben az

19. **Il dégelait la plupart des rivières.*

mondat esetén nem tudja bizonyítani a mondat agrammatikus voltát, hiszen az előbbi mondatra vonatkozó indoklás erre a mondatra is igaz.

5. Az eddigiek során ismertetett grammatikák, tanulmányok meg sem említik a személytelenség néhány olyan – alább bemutatandó – fajtáját, amelyek újabb fejlődést okoznak a nyelvészeknek.

5.1. Az egyik ilyen probléma a **tagadás** esete, amely megkérdőjel(e)z(het)i a személyes mondatból levezethetőség oly evidensnek és univerzális(nak tekintett) hatókörét:

20. *Il ne clignote aucun feu dans la ville.* DE: 21. **Il clignote un feu dans la ville.*

Itt arra az esetre látunk példát, amikor a személytelen mondatnak csak a **tagadó alakja grammatikus**. A továbbiakban tehát az **állítás-tagadás** természetét is meg kell vizsgálnunk, amely feltehetőleg **logikai** megközelítést igényel.

5.2. Az alábbi mondatok a személytelenség egy újabb arculatát villantják fel:

22. *Il arrive un train chaque minute.* 23. *Il repart un train chaque minute.* DE: 24. **Il arrive et repart un train chaque minute.*

Ez esetben felmerül annak a lehetősége, hogy nem pusztán a **mellérendelés** tette agrammatikussá a két, külön-külön jól formált személytelen mondatot: hozzájárulhatott ehhez a **határozatlan névelő** használata is. Ez ellentmondásnak tűnhet a megelőzőekkel szemben, mivel eddig minden szerző azt hangsúlyozta, hogy a személytelen mondatba **szinte kizárólag** határozatlan névelő léphet be. Figyelmün kívül hagyták azonban a határozatlan névelő **generikus értelmű** használatát. A következő példák azt látszanak igazolni, hogy generikus értelmű határozatlan névmás **nem szerepelhet** személytelen mondatban:

25. *Un malheur n' arrive jamais seul.* DE: 26. **Il n' arrive jamais un malheur seul.*

Ezt a jelenséget – feltehetőleg – nem tudjuk transzformációs keretek között megmagyarázni: itt valószínűleg **funkcionális** szempontokat kell figyelembe venni a mondatok adekvát leírásához.

5.3. E pontban egy olyan problémához érkezünk el, amely az eddigiek során fel sem vetődött, hiszen minden szerző – kimondva vagy kimondatlanul – abból indult ki, hogy a személytelenné alakítás során – ha ez az átalakítás egyáltalán lehetséges! – a **jelentés nem változik meg**. Ez igaz a következő mondatpárra is:

27. *Beaucoup d' hommes sont arrivés.* 28. *Il est arrivé beaucoup d' hommes.*

Ha viszont **tagadjuk** a két mondatot, mindkettő grammatikus marad ugyan, de más-más jelentésű:

29. *Beaucoup d' hommes ne sont pas arrivés.* 30. *Il n' est pas arrivé beaucoup d' hommes.*

Jelen esetben nem csupán a **tagadás**, hanem a **kvantor** jelenléte, illetve a **tagadás és a kvantor együttes** előfordulása okozhatja a jelentésváltozást.

5.4. További nehézséget okoz az a tény, hogy azok az igék, amelyek eleve nem szerepelhetnek passzív személyes mondatban, grammatikus mondatot eredményeznek, ha passzív személytelen mondatban fordulnak elő:

31. *Le directeur n' a pas accédé à votre demande.*

32. **A votre demande a été accédé par le directeur.*

33. *Il n' a pas été accédé à votre demande par le directeur.*

Ez esetben az ige **indirekt tranzitív** volta zárja ki a (személyes) mondat passzíválását, ám magyarázatot igényel az a tény, hogy miért lehetséges a passzívra alakítás személytelen mondat esetén. A válasz – vélhetően – a jelenség **szintaktikai** megközelítése fogja megadni.

6. Az eddig felmerült problémák, kérdések – úgy vélem –, jól bizonyítják, hogy a francia nyelvi személytelenség olyan **általános nyelvészeti** kérdés, amely csak kiindulópontját tekintve kötődik a francia nyelvhez: konkrétan itt jelenik meg számtalan típusa, fajtája, de maga a jelenség legalább **két reprezentációs szinten** vet fel kérdéseket (morfológia és szintaxis), igényli az igék **szemantikájának és tranzitivitásának** alapos vizsgálatát, kapcsolódik a **retorikához**, a **pragmatikához** és a **stilisztikához**, nem nélkülözheti az **aktív-passzív** szemlélet, valamint az **állítás-tagadás** szembenállásának feltárását sem, továbbá felfedezhetők **geo- és szociolingvisztikai aspektusai** is.

6.1. Mindez kapcsolatba hozható egy nem kellően tisztázott problémával: az **elfogadhatósággal**. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az anyanyelvi beszélők a mondatokra vonatkozó ítéleteikben **több norma-rendszer** juttatnak érvényre, amelyek nem egy szinten helyezkednek el: lehetnek **társadalmi** eredetűek, **logikai** természetűek, **szociokulturális** ismeretekre alapozottak, továbbá függhetnek a beszélők **iskolázottsá-**

gától, esztétikai felfogásától, pszichikai állapotától, tehát szerepet játszhat igen sok, nem kimondottan nyelvészeti megalapozottságú kritérium.

6.2. Igen nagy nehézséget jelent a megnyilatkozások elfogadhatóságának megítélésében az a tény is, hogy a beszélőknek eredeti **kontextusukból kiragadott** (esetleg eredetileg is kontextus nélküli) megnyilatkozásokat kell értékelnük, így nem tudják azokat mihez mérni, ezért nem tudják eldönteni, beleillik-e egy megnyilatkozás a szituációba, illik-e a szöveg stílusához stb.

6.3. A korai transzformációs grammatikák nem szólnak arról, hogy e szerkezeteknek csak **bizonyos típusai** alakíthatók át szabadon egymásba, így nem derül ki, hogy ez a transzformációs lehetőség mennyire **szisztematizálható** magában a francia nyelvi rendszerben. Feltételezhető, hogy bizonyos típusok esetében ez az átalakítás szisztematikus, ezeket tehát egy anyanyelvi beszélő is egymásból vezeti le vagy egymásból levezethetőnek véli, míg más esetekben eszébe sem jutna e mondatok között valamiféle kapcsolatot feltételezni.

Mindez azt mutatja, hogy már az anyaggyűjtés során sokkal ámyaltabb, finomabb munkát kell végezni: meg kell vizsgálni a **személytelenség működését az egyes szövegtípusokban a discours szintjén, a langue szintjén** maradványos egy idő után már csak általánosságokat fogunk tudni mondani. E kérdéskör teljes feltárására tehát kizárólag egy jóval nagyobb lélegzetű dolgozatban lehet kísérletet tenni.

IRODALOM

- ARRIVÉ, Michel – GADET, Françoise – GALMICHE, Michel (1986): *La grammaire d' aujourd' hui*. Paris: Flammarion.
- BOER, C de (1947): *Syntaxe du français moderne*. Leiden: Universitaire Presse.
- CHEVALIER, Jean-Claude – ARRIVÉ, Michel – BLANCHE-BENVENISTE, Claire – PEYARD, Jean (1964): *Grammaire Larousse du français contemporain*. Paris: Larousse.
- CHOCHEYRAS, Jacques (1985): «Il me souvient» et «je me souviens»: de la cible à l' expérimentation. In: *Autour de l' impersonnel*. Paris: ELLUG. 35–49. p.
- CHOMSKY, Noam (1971): *Aspect de la théorie syntaxique*. Paris: Édition du Seuil.
- DABÈNE, Louise (1985): Quelques remarques sur les verbes «météorologiques» en espagnol. In: *Autour de l' impersonnel*. Paris: ELLUG 119–124. p.
- DUBOIS, Jean (1967): *Grammaire structurale du français: le verbe*. Paris: Larousse.
- DUBOIS, Jean – DUBOIS-CHARLIER, Françoise (1970): *Éléments de linguistique française: syntaxe*. Paris: Larousse.
- GAATONE, David (1970): La transformation impersonnelle en français. In: *Le Français Moderne*, N° 4 (octobre 1970), 389–411. p.
- GAATONE, David (1991): *Il y a impersonnel et impersonnel*. In: *L' impersonnel*. Grenoble: CEDITEC. 133–139. p.
- KÁROLY, Sándor (1970): *Általános és magyar jelentés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KEŠIK, Marek (1986): Description de la phrase impersonnelle entre la syntaxe, la sémantique et la rhétorique. In: *Linguistique générale et linguistique romane*. Vol. n° 1, Université de Provence, Aix-en-Provence, 1986. 251–263. p.
- LÉTOUBLON, Françoise – MAUREL, Jean-Pierre (1985): Passif et impersonnel. In: *Autour de l' impersonnel*. Paris: ELLUG. 8–33. p.
- MAILLARD, Michel (1985): *L' impersonnel français de il à ça*. In: *Autour de l' impersonnel*. Paris: ELLUG. 63–117. p.
- MAILLARD, Michel (1991): Vers une théorie unitaire de l' impersonnel? In: *L' impersonnel*. Grenoble: CEDITEC. 227–255. p.
- MARTIN, Robert (1970): La transformation impersonnelle. *Revue de Linguistique Romane*, Tome 34, (juillet-décembre 1970), 337–394. p.
- NIQUE, Christian (1974): *Initiation méthodique à la grammaire générative*. Paris: Armand Colin. 31978.
- OLSSON, Hugo (1986): La concurrence entre *il*, *ce* et *cela* (*ça*) comme sujet d' expressions impersonnelles en français contemporain. In: *Acta Universitatis Umensis*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International. 15–34. p.
- RADICS, Katalin (1975): Des méthodes de la recherche contrastive. In: *Études Finno-Ougriennes*. Tome XI, 229–235. p.
- RIVIÈRE, Nicole (1977): *L' impersonnel en français*. Thèse présentée à l' Université de Paris VII pour l' obtention du doctorat de 3e cycle. (Kézirat) Paris.
- RIVIÈRE, Nicole (1979): Problèmes de l' intégration de l' impersonnel dans une théorie linguistique. In: *Le Français Moderne*, N° 4 (octobre 1979), 289–311. p.
- RUWET, Nicolas (1982): *La grammaire des insultes et autres études*. Paris: Édition du Seuil.
- <http://lesla.univ-lyon2.fr>
- www.cavi.univ-paris3.fr

*ÉVA BASCH***Ways of exploring the nature of French impersonality**

The article examines a frequent phenomenon in French, namely „impersonality“. This field has been dealt with for the past four decades by both French and foreign linguists. Yet, the range of problems is such varied; it requires so various approaches that the nature of impersonality still has not been uncovered fully. The article outlines how traditional grammar theory, and some early transformational approaches, laid the course of present researches, and clarifies the problems that require further, multi-focus, par-excellence general linguistic research.